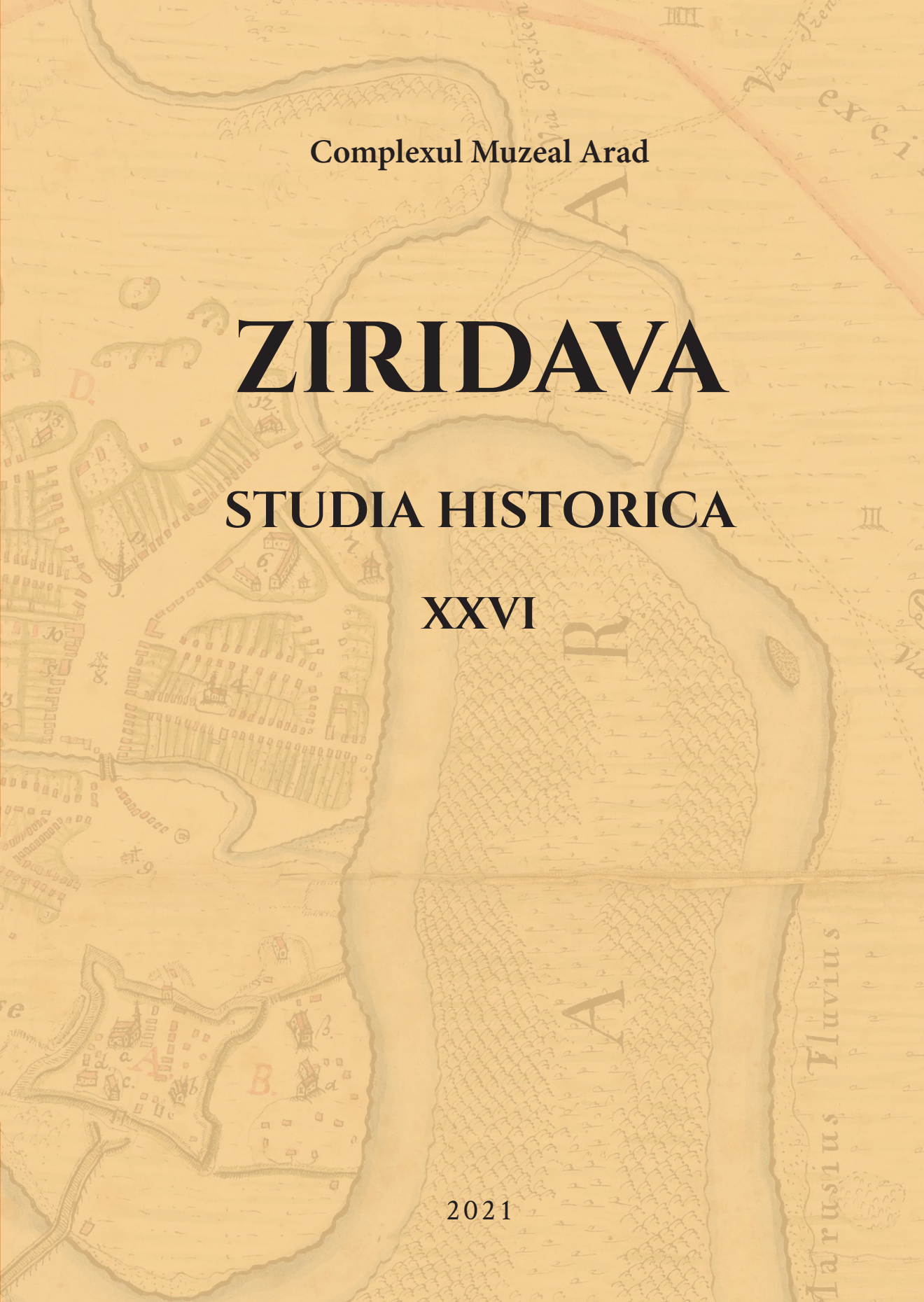

A historical map of Arad, Romania, showing the city's layout, the Tisza River, and surrounding areas. The map is in a sepia tone with various labels in Latin and Hungarian. The city is depicted with numerous buildings, streets, and fortifications. The Tisza River flows through the city, and the surrounding areas are labeled with names like 'Pesth' and 'Vna'. The map is oriented with North at the top.

Complexul Muzeal Arad

ZIRIDAVA

STUDIA HISTORICA

XXVI

2021

ZIRIDAVA
STUDIA HISTORICA
XXVI

COMPLEXUL MUZEAL ARAD

ZIRIDAVA
STUDIA HISTORICA
XXVI

Editura MEGA | Cluj-Napoca | 2021

**Proiect editorial coordonat de Complexul Muzeal Arad
și susținut financiar de Consiliul Județean Arad**

Consiliul de redacție:

Redactori: SORIN OVIDIU BULBOACĂ, FELICIA ANETA OARCEA

Secretari de redacție: IOAN PAUL COLTA, ANIKÓ WITMAN, ADRIANA PANTAZI

Consiliul științific:

JOSEF WOLF, Institutul pentru Istoria și Geografia Regională a Șvabilor Dunăreni, Tübingen, Germania; OVIDIU PECICAN, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; MIRCEA MĂRAN, Școala de Studii Înalte pentru Educatori „Mihailo Palov”, Vârșeț, Serbia; ANDREEA EMBER, Centre des Monuments Nationaux, France; EUSEBIU NARAI, Universitatea de Vest Timișoara; ANDREI FLORIN SORA, Universitatea din București, Societatea de Științe Istorice din România; LAURENȚIU ȘTEFAN SZEMKOVICS, Arhivele Naționale Istorice Centrale, București; CORNELIU PĂDUREAN, Universitatea „Aurel Vlaicu” din Arad; ANDREI ANDÓ, Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad; MARIUS IOAN GREC, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad; DORU SINACI, Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol” Arad; DUMITRU TOMONI, Societatea de Științe Istorice din România.

*In Romania, the periodical can be obtained through subscription or exchange,
sent as post shipment, from Museum Arad, Arad, Piata G. Enescu 1, 310131, Romania.
Tel. 0040-257-281847.*

ZIRIDAVA. STUDIA HISTORICA

Any correspondence will be sent to the editor:

MUSEUM ARAD

Piata George Enescu 1, 310131 Arad, RO

e-mail: office@museumarad.ro

The content of the papers totally involve the responsibility of the authors.

Persoane de contact:

Dr. Sorin Ovidiu Bulboacă: sorin_bulboaca@yahoo.com

Dr. Felicia Aneta Oarcea: felly_oarcea@yahoo.com

Dr. Ioan Paul Colta: colta86@gmail.com

ISSN 1224-7316

Copertă: CĂLIN MAN

Tehnoredactare: IOAN DOREL RADU

Editura Mega | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS

- 9 **Cuvânt înainte**
- 11 **SORIN OVIDIU BULBOACĂ**
O familie nobiliară românească din comitatul Zarandului – Moga de Hălmagiu (sec. XV–XVI)
A Romanian noble family from the Zarand County – Moga from Hălmagiu (15th–16th centuries)
- 23 **ELENA RODICA COLTA**
Franciscanii și cultura occidentală în vestul României. Biblioteci în mișcare
The Franciscans and occidental culture in western Romania. Libraries on the move
- 43 **AUGUSTIN MUREȘAN**
Stema familiei Huniade pe unele arbalete din secolul al XV-lea. Noi date
The Coat of arms of Huniade family on some crossbows from the 15th century. New data
- 57 **ANDREEA EMBER**
Un chateau d'architecture classique – Le Chateau de la Maisons sur Seine
A classic architecture castle – Castle of Maisons sur Seine
- 83 **OVIDIU PECICAN**
Letopisețul Cantacuzinesc și Cronica lui Matei Basarab
The Cantacuzino's Family Chronicle and The Chronicle of Matei Basarab
- 97 **VASILE MĂRCULEȚ, IOAN MĂRCULEȚ**
Organizarea administrativ-revoluționară românească a scaunelor Mediaș și Sighișoara în 1848-1849
The Romanian administrative-revolutionary organization of the Mediaș and Sighișoara chairs in 1848–1849

- 117 **DANIELA DETEȘAN**
Testamente feminine din districtul Năsăud
Female testaments from Năsăud district
- 137 **ANDREI ANDÓ**
Presa imigrației româno-maghiare în America
Romanian-Hungarian immigration press in America
- 155 **MIHAI-OCTAVIAN GROZA**
O viață închinată învățământului românesc transilvănean. Contribuții privind biografia profesorului Tit Liviu Blaga (1881–1916)
A life dedicated to the Transylvanian Romanian education. Contributions regarding the biography of professor Tit Liviu Blaga (1881–1916)
- 165 **FELICIA ANETA OARCEA**
Elite intelectuale ale generației Marii Uniri. Episoade din istoria familiilor Robu și Coțioi
Intellectual elites of the Great Union generation. Scenes from the history of Robu and Coțioi families
- 179 **MELINDA MITU**
Obiecte propagandistice din timpul Marelui Război în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei
Propagandistic objects from the Great War held in the collections of the National History Museum of Transylvania
- 189 **MIRCEA MĂRAN**
Românii din Iasenova
The Romanians from Iasenova
- 197 **MARIN POP**
Participarea organizației Partidului Național Român din județul Arad la alegerile parlamentare din noiembrie 1919 și iunie 1920
Participation of the organization of Romanian National Party from Arad county in the parliamentary elections of November 1919 and June 1920
- 225 **EUSEBIU NARAI**
Participarea Ripensiei la competițiile fotbalistice interne (1928–1931)
Participation of the Ripensia team in the internal football competitions (1928–1931)
- 257 **IONELA SIMONA MIRCEA**
Direcții de acțiune ale Camerei de Comerț și Industrie Alba în perioada 1928–1934, reflectate în rapoartele de activitate din 1933–1934
Direction of action of the Alba Chamber of Commerce and Industry during 1928–1934, reflected in activity reports from 1933–1934

- 275 **MIRCEA BARON**
Prizonieri de război sovietici utilizați în activitatea productivă din Valea Jiului
Soviet prisoners of war used in production in the Jiu Valley
- 297 **LAURENȚIU ȘTEFAN SZEMKOVICS**
O sută de ani de la instituirea stemei Regatului României (1921–2021)
One hundred yers since the establishment of the establishment of the coat of arms of the Kingdom of Romania (1921–2021)
- 309 **IOAN PAUL COLTA**
Recenzie – Japonisme in the Austro-Hungarian Monarchy

Franciscanii și cultura occidentală în vestul României. Biblioteci în mișcare

The Franciscans and occidental culture in western Romania. Libraries on the move

ELENA RODICA COLTA*

Abstract. At first, monks brought manuscripts and theological writings especially in Latin, but their interest had very quickly widened to books in the field of social sciences (history, literature) and natural sciences (mathematics, chemistry, physics). The broadening of the Franciscan's area of study and interest in the 18th century is partially a consequence of the encyclopedism that was present in that period of time.

In the Arad county there have been two large libraries: in Radna and in Arad. Because of the vow of poverty, these libraries were actually “moving”, active libraries, meaning that copies or even some of the volumes were passed on (to the convent in Deva, to the monastery of Lăzarea, etc.).

However, for more than two centuries, these books had been studied here and the monks who were prepared enough passed their knowledge to the local population.

Keywords: franciscans, libraries, books, culture, in use.

Misionarismul franciscan

Cultura medievală consumată în vestul României la palierele de vârf ale piramidei sociale, dar nu numai, a cunoscut, pe durată lungă, influențe diverse, care și-au lăsat, așa cum vom vedea în continuare, amprenta asupra lumii de aici.

* Dr. Elena Rodica Colta – etnolog, Centrul Cultural Județean Arad, rodica.colta@gmail.com.

Una dintre aceste influențe străine, o reprezintă cultura occidentală de tip monastic-misionaristă¹, care pătrunde în spațiul românesc, sub steagul regatului maghiar apostolic, începând cu secolele XI–XII, prin intermediul primelor ordine călugărești², al premonstratenșilor, paulinilor³, benedictinilor⁴ și cistercienilor⁵. Aceste ordine se fixează în părțile arădene pe o durată de peste 100 de ani, până la cruciada a IV-a, când misiunea lor va fi preluată și dusă mai departe de dominicani și franciscani, care erau supuși direct autorității apostolice de la Roma.

Dacă despre misionarismul veacurilor XI–XII, întrerupt brutal aproape în toate mănăstirile ridicate în acest teritoriu de către hoardele tătare (1241–1242), care au ucis, de altfel, jumătate din populația regatului maghiar, știm mai puține lucruri⁶, despre activitatea celui de al doilea val misionar, s-au păstrat informații concrete în scrierile și documentele vremii – rapoartele misionarilor, primele istorii ale ordinelor, acte, diplome etc.⁷.

¹ Activitatea acestor prime ordine călugărești în vestul României s-a materializat printr-un export de cultură occidentală într-o zonă vizată și de misionarii bizantini. Să nu uităm că, din inițiativa benedictinilor, la Cenad a funcționat o „școală episcopală” aidoma celor din nordul Italiei, din Franța, din Burgundia sau din Germania, că în așezământul cistercienilor de la Igrış, fondat în 1179, erau „citiți” prin anul 1200 autori precum Cicero, Seneca, Anselm de Canterbury și Yves de Chartres, la fel de firesc cum erau citiți în Anglia, sau că premonstratenșii din Dealul Orăzii își aduceau în 1234 direct de la abația Premontre din Franța, lectionarul, antifonul, gradualul, liturghierul pe note, martirologul etc. vezi Radu Constantinescu, *Gerard de Cenad – un scriitor al anului 1000* în „Gerard de Cenad. Armonia lumii”, Editura Meridiane, București, 1984, p. 5–67; Jako Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, Editura Kriterion, București, 1977, p. 13–36.

² Idem

³ În județul Arad au fost descoperite urmele unei singure mănăstiri pauline, la Cladova. Vezi Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 172–173. Ordinul eremiților a luat naștere în regatul maghiar prin anul 1225. vezi Corina Hopârtean, *Ordinul Sf. Paul Eremitul, în interiorul granițelor Regatului maghiar*, în „Transilvania”, 3–4/2015, Sibiu, p. 67.

⁴ Mănăstiri benedictine au fost atestate în această zonă la Frumușeni (Bizere, sec. XII); la 11 km nord-vest de Pecica (Ahtonmonostor, sec. XIV); la Bulci (cu hramul „Sf. Fecioară”); la Chelmac (Eperjes, sec. XII); în hotarul Ineului (Dynesmonostora, sec. XIII); în hotar la Satu Mare (Rohoncza). Vezi Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *op. cit.*, pp. 157, 159, 169–171, 173–176.

⁵ Regele Bela al III-lea (1172–1196) a dispus el însuși ridicarea unor mănăstiri cisterciene și aducerea unor monahi din Franța. Vezi Corina Hopârtean, *op. cit.*, p. 66.

⁶ Vezi *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*; *Archivum Historiae Pontificiae*; *Archivo Ambrosiano* etc.; Adrian Dragoș Defta, *Cistercienii*, Editura Galaxia Gutenberg, 2013 și Corina Hopârtean, *op. cit.*, pp. 66–72.

⁷ Istoria primelor trei secole de franciscanism a fost scrisă de fratele Mariano din Florența și a fost editată în 1486 sub titlul *Fasciculus chronicarum seraphici Ordinis Minorum (prima storia dei francescani, esposta per ordine cronologico, dalle origini al 1486)*.

Apărute în secolul al XII-lea în Europa Occidentală, noile armate spirituale ale papalității („frații cerșetori”)⁸, înveșmântate sărăcăcios, au învățat limbile orientale și și-au întins misiunile spre răsărit până în China⁹.

Ajungând în secolul al XIV-lea, în aceste ținuturi de răsărit ale Regatului maghiar, se vor bucura de întregul sprijin al dinastiei angevine, lucru ce le va permite să deschidă un nou capitol în istoria misionarismului catolic¹⁰.

Franciscanii au pătruns în Banat în secolul al XIV-lea, venind din Bulgaria și Bosnia, având acordul Papei Gregorian al XI-lea de a construi 12 mănăstiri noi, pe lângă cele existente.

Față de celelalte ordine religioase, franciscanii au avut mai multe avantaje: erau obișnuiți cu condițiile ostile din Balcani, aveau experiență în relațiile cu administrația otomană, vorbeau limbile populației de aici.

În acest timp, în istoria ordinului a avut loc o importantă sciziune, în urma căreia, pe ruinele mișcării Spiritualilor francezi¹¹, în Italia centrală, Spania și Franța s-a născut marea mișcare reformatoare a Observanței¹². Ea va fi condusă de o pleiadă de viitori sfinți cu o doctrină solidă, cum au fost Bernardin de Siena (1380–1444), primul Vicar general al Observanței, preafericitul Albert de Sarteano (+1450), sfântul Ioan Capistran (+1456), sfântul Jacques de la Manche (+1476), care, prin activitatea lor, au înlăturat pericolul proliferării anarhice a noii mișcări, făcând din această ramură una dintre cele mai active în epocă.

Papa Leon X a semnat în 29 mai 1517 bula *Ite et vos în vineam meam*, prin care a recunoscut juridic divizarea franciscanilor în două grupuri autonome¹³.

După sciziune, alături de minorii conventuali (mariani), înveșmântați în neagru, în Regatul maghiar au activat și observanții (ramura reformatoare), înveșmântați în rase simple, fără glugă, maro. Ambele ramuri au avut propria organizare și conducere în teritoriu.

⁸ Franciscanii și dominicanii; Regula de viață franciscană a fost aprobată oral de papa Inocențiu al III-lea în anul 1209, dar s-a ajuns la codificarea așa-zisei *Regula bullata*, inspirată din tradiția ordinelor călugărești, abia în anul 1223 de către papa Honoriu al III-lea.

⁹ Anton Rotzetter, *Francisc de Assisi. Viața – programul de viață – experiențe*, în „Francisc de Assisi. Un început și ce rămâne din el”, Colecția revistei „Arca”, Arad, 1991, p. 83.

¹⁰ Menționăm că, în timpul regelui Ludovic, s-au înființat 20 de mănăstiri franciscane, din care mai mult de jumătate construite de rege și de mama sa. Vezi Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale, 895–1526*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006, p. 199.

¹¹ Grupul celor care în secolele XIII–XIV doreau să fie lăsați să-l urmeze pe Sf. Francisc în libertate, sărăcie și pustnicie. Din această mișcare au făcut parte Ange de Clareno (+ 1337) și Ulbertin de Casale (+ 1329).

¹² Cunoscută sub numele de „stricta observanță”, mișcarea reformatoare urmărea reinstaurarea disciplinei prin întoarcerea la Regula Sf. Francisc.

¹³ Willibrord-Christian Van Dijk, *Spiritul franciscan de-a lungul secolelor*, în „Francisc de Assisi. Un început și ce rămâne din el”, Colecția revistei „Arca”, Arad, 1991, p. 140.

Franciscanii observanți, deveniți populari prin angajamentul lor public și prin critica socială în favoarea săracilor, au cunoscut în secolul al XV-lea o creștere rapidă în defavoarea minorităților conventuali („de mănăstire”). Totuși, așa cum vom vedea în lucrare, tezaurul de carte franciscan al județului provine, în cea mai mare parte, din bibliotecile minorităților conventuali.

1. Conventele franciscane din părțile arădene (Lipova, Ineu, Arad)

Conventul din Lipova

Așezarea fraților minori în partea stângă a Mureșului, în Lippa, în perimetrul orașului fortificat, cunoscut drept „cartierul creștin”, a avut loc la începutul secolului al XIV-lea. În acea vreme în Lipova exista o anumită bogăție și o bunăstare – datorată breslelor meșteșugărești, monetăriei, depozitului de sare – care i-a permis să dezvolte rapid o structură urbană și să ia o înfățișare occidentală, ceea ce explică importanța zonală și titlul de cetate regală pe care îl primește în 1389¹⁴.

La acest titlu, în 27 august 1529, principele transilvan Ioan Zápolya acordă Lipovei și titlul de oraș liber regal, cu aceleași privilegii ca și Buda.

Nucleului catolic inițial¹⁵, i s-a adăugat în anul 1369 grupul bulgarilor, converțiți de franciscani, în timpul ocupării Vidinului de către Regatul maghiar, care, după reîntoarcerea lui Stracimir pe tron, de teama persecuțiilor, s-au refugiat în Ungaria.

Referitor la acea Lipovă medievală, scriitorii maghiari susțin că în secolele XIII–XIV aici trăiau doar maghiari și bosniaci, partea românească de locuire fiind în afara zidurilor cetății.

Istoricul maghiar Fábrián Gábor, sprijinindu-se pe cronică lui Thuróczy, atribuie înființarea rezidenței franciscane de la Lipova lui Carol Robert de Anjou, care, în cursul anului 1325, când a locuit aici¹⁶, le-ar fi construit fraților minori conventuali o mănăstire și un templu, închinat „Fericitului Ludovic cel nou de Toulous”¹⁷. Unii istorici susțin că lucrările au fost terminate de către

¹⁴ Alexandru Roz, Kovách Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Editura Universității „Vasile Goldiș Arad”, Arad, 1997, p. 143.

¹⁵ În anii 1345, 1352, 1358, parohia catolică a fost condusă de franciscani, vezi Alexandru Roz, Kovách Géza, *op. cit.*, p. 143.

¹⁶ Carol Robert de Anjou, până și-a recucerit capitala, a locuit la Timișoara și a avut în Lipova o reședință temporară.

¹⁷ Thuróczy în cartea sa, la p. 85, reproduce următorul text în latină: „Anno hoc (1325) inchoavit Dominus rex fratribus Minoribus aedificare Ecclesiam in Lippa ad honorem Beati Lays novi Sancti Tolosani Episcopi et Confessoris, qui fuit carnalis frater Patris sui scilicet primogenitus Regis Siciliae, filius Marie Reginae filiae Stephani regis Hung. filii Belae IV professo voto et habitu Ordinis fratrum Minorum”, apud Fábrián Gábor, *Arad Vármegye leirása*, I, Buda, 1835, p. 121.

văduva sa, regina Elisabeta Lokietkowna, care, în anul 1349, îi solicită papei Clement al VI-lea să-i recunoască ctitoria.

Totuși, potrivit călugărului Csevapovics Gergely¹⁸, care a consultat arhiva provincială a fraților minori, lucrările la mănăstirea franciscană din Lipova s-au întins, se pare, pe mai mulți ani, fiind terminate de fiul lui Carol Robert, Ludovic I de Anjou (1326–1382).

Dimensiunea acestei mănăstiri, aflată pe strada Lungă (ulterior Matei Corvin) la nr. 258¹⁹ nu se cunoaște. Pivnițele și frangmentele de pilaștri rămase, după incendiere, vizibile încă în veacul al XVIII-lea, ne sugerează o construcție medievală din piatră, de o oarecare mărime și importanță.

Vorbim despre edificii eclesiastice și mănăstirești, a căror construcție a fost marcată de influențe italiene și franceze, ce ne trimit spre o civilizație occidentală²⁰.

Un argument al importanței acestei rezidențe în veacul al XIV-lea este alegerea ei, în anii 1345, 1352 și 1359, ca loc de organizare a adunărilor Ordinului Franciscanilor Mariani²¹. Mai adăugăm și faptul că, în anul 1349, mănăstirea primește indulgențe papale.

Potrivit datelor furnizate de Thuróczy, conventul din Lipova a fost anterior celor construite în anul 1366 în Banat, la Ineu și în Hațeg²², reprezentând vârful de lance al misionarismului acestui ordin în Banat.

După hramul bisericii, călugării de la Lipova au fost cunoscuți sub numele de „minorii sfântului Ludovic”, iar sigiliul cu acest nume va apărea pe documentele lor până la mijlocul secolului al XV-lea²³.

Primii călugării de la Lipova, au făcut parte din ramura conventuală, care au purtat rasă de culoare neagră și au fost, potrivit tradiției, „bosnieci”. Nu trebuie însă să uităm că, după obiceiul vremii, prin rezidențele și mănăstirile franciscane se perindau, în drumurile lor, călugări italieni, germani, francezi, porțile fiind deschise tuturor fraților.

¹⁸ Csevapovich Gergely, *Synpotico-memorialis catalogus observantis minorum provinciae S. Joannis a Capistrano, olim Bosniae argentinae; a dimidio seculi XIII. usque recentem aetatem, ex archivo et chronicis eiusdem recusus*, Buda, Typ. r. univ. hung., 1823.

¹⁹ Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*, II, Arad, 1895, p. 234–235.

²⁰ Paul Lendvai, *Ungurii*, Editura Humanitas, București, 2010, p. 78.

²¹ Márki Sándor, *Arad megye és Arad szab.kir.város története*, I, Arad, 1892, p. 381.

²² La mijlocul secolului al XIV-lea, asistăm la o acțiune concertată a regalității angevine și a minorilor franciscani din provincia Bosnia în direcția convertirii românilor. După 1358 au fost ridicate biserici pe valea inferioară a Mureșului, iar în 1366 au fost întemeiate 8 clădire la Severin, Orșova, Caransebeș, Cheri, Cuiști, Armeniș, Cuvin și Haram. Vezi Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu*, Editura Albatros, București, 2000.

²³ Sigiliul din anul 1455 prezenta următorul text: S(IGILLIUM) FR(ATR)IS QUARDIANI DE C(ON)VENTI S(ANCTI) LUDOVICI. În anul 1526 textul era același, doar că sigiliul avea formă ovală și în câmpul central apărea un pelerin, cu tunică simplă, desculț. Vezi Márki Sándor, *op. cit.*, I, p. 385.

Cât privește viața de zi cu zi a ordinului, ce își făcuse un țel din ajutorarea oamenilor, tradiția locală vorbește despre devotamentul fraților minori în anul 1340, când orașul Lipova a fost lovit de ciumă („moartea neagră”).

Sciziunea care s-a produs în interiorul ordinului franciscan a avut repercursiuni și asupra misiunii fraților minori din Lipova.

În anul 1444, cardinalul Caesarini Iulian propune să se dea parohia Lipovei franciscanilor observanți.

Transferul parohiei din Lipova de la conventuali la observanți a avut loc în 1492. Ca urmare, în anul 1533, aceasta aparține Provinciei Marianna (constituită din 9 custodii), a franciscanilor observanți.

În noua formă de organizare, conventul din Lipova a făcut parte din Custodia Bacs, alături de parohiile conduse de franciscanii din Szeged și Aracska.

Schimbarea a adus o îmbunătățire vizibilă a activității franciscane în zonă. În această vreme, pe lângă mănăstire a început să funcționeze singurul spital al ordinului din întreaga Ungarie și un gimnaziu²⁴.

La începutul secolului al XV-lea, în Lipova a mai fost construit un templu catolic, închinat Sfântului Ștefan, care avea de o parte și de alta două capele, ridicate de „mariani”, una cu hramul Arhanghelul Mihail, datorat conventualilor și cealaltă cu hramul Sf. Elisabeta, datorată beghinelor, menționate în Lipova în anul 1531²⁵.

Dacă ar fi să vorbim despre o perioadă de înflorire a franciscanismului în Lipova medievală, aceasta s-a consumat la mijlocul secolului al XVI-lea, cu puțină vreme înainte de cucerirea cetății și a întregii zone de către otomani, în anii 1551.

Din perioada lipoveană a ordinului cunoaștem numele a doi gardieni: Lippay Ferencz, în anul 1526, și Szegedy Ferenc, în 1551.

Tradiția orală spune că Soliman pașa, cel care a cucerit Lipova în 1551, ar fi ascultat cu mare respect cântecul de orgă dintr-una dintre biserici, înainte de a le incendia pe toate, împreună cu o parte din oraș²⁶.

Referitor la rezidența franciscană, ea și-a încetat activitatea tot atunci. De teama turcilor, o parte din călugări au plecat spre alte mănăstiri din Transilvania dar câțiva s-au refugiat pe malul drept al Mureșului, la Radna, într-o zonă împădurită. Aici, pe deal, pe locul unui altar de închinăciune, amenajat în jurul anului 1520 de văduva unui cucernic, care fusese distrus de turci, au ridicat o mică capelă²⁷ în jurul căreia și-au săpat bordeie. Serviciul religios a fost ținut de un oarecare Pater Ianics.

²⁴ Ipoteza acestei școli timpurii este susținută și de lungul șir de „studenți lipoveni”, care, începând cu anul 1384, figurează ca studind la Universitățile din Viena și Cracovia.

²⁵ Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *op. cit.*, p. 184.

²⁶ Fábrián Gábor, *op. cit.*, p. 121.

²⁷ *Ibidem*, p. 122.

Noul mod de viață, mai mult decât modest, a fost totuși unul tipic franciscan. Acest grup de bordeie din jurul capelei vor constitui nucleul spiritual a celei de a doua perioade franciscane din această zonă.

Cu turcii în coastă, gata oricând să treacă Mureșul să incendieze și să ucidă, vechea ardoare apostolică a fraților s-a transformat într-o lungă luptă de supraviețuire.

Tradiția pomeneste de prezența la Radna, între anii 1626–1640, a unui oarecare duhovnic Illes.

În istoria conventului din Radna este menționat și un alt călugăr, dalmatianul Stipancsich Andrea, care a avut un rol important în consolidarea firavei misiuni, obținând pentru fiecare reparație și construcție nouă (o altă capelă, o rezidență etc.) firman de la Istambul.

Mica biserică/capelă ar fi fost renovată în anul 1668 de pater Temesváry Mihály, care a fost la acea vreme guardian al rezidenței de la Radna.

Se pare că atunci, un negustor din Radna, pe nume Vricsonass György a cumpărat și dăruit pentru altarul capelei, o gravură italiană produsă în tipografia Raimondini din Bassano del Grappa, care o înfățișa pe Fecioara Maria cu pruncul.

Această a doua etapă din istoria franciscanilor de la Lipova ia sfârșit în anul 1695, când turcii au incendiat noua rezidență și capela. Din toate bunurile, în urma incendiului nu a supraviețuit decât icoana Fecioarei Maria, care, în mod miraculos, a rămas neatinsă de foc, motiv pentru care începe să fie considerată ca făcătoare de minuni.

Evidența minunilor săvârșite este ținută din anul 1707²⁸, din timpul epidemiei de ciumă, ceea ce presupune, implicit, că la acea dată ordinul și-a reluat viața monahală întreruptă de războiul din 1695.

Construcția mănăstirii de la Radna a început în anul 1727, când a fost ridicată aripa de vest, pe locul unui edificiu mai vechi. Între 1743–1747 s-a adăugat și aripa de sud. Aripa de est, care închide patruleterul format de bazilică și de celelalte două aripi anterioare, a fost finalizată abia în 1826. Clădirea era compusă din parter și două etaje. Între cele 68 de încăperi ale mănăstirii unele, precum sala capitlului, biblioteca, diferite săli de conferințe, refectoriul (sala de mese a călugărilor) și bucătăria erau de dimensiuni mai mari. Aici au lucrat, au studiat și s-au rugat între 50–60 de călugării franciscani²⁹.

Cât privește biserica mănăstirească, duhovnicul Novaszelecs Stefan a început să strângă bani încă din anul 1722. Printre donatori s-au numărat

²⁸ Dugonics András, *Radnai történetek*. Szeged, 1810. Autorul scrie despre capela de la Radna și despre minunile făcute de icoană încă din 1808, la Pesta.

²⁹ Odată cu desființarea Ordinului călugăresc, clădirea mănăstirească de la Radna a fost transformată în cămin-spital pentru bolnavi cronici.

grofii Salbek Mathei și Edelspacher Sigismund. Fundația a fost pusă în 1723, însă lucrările s-au desfășurat în mai multe etape³⁰.

Fără să intrăm în alte amănunte legate de biserica și mănăstirea de la Radna, trebuie să mai spunem că franciscanii și-au desfășurat viața monahală la Radna, conform vechilor reguli până în anul 1948, la desființarea ordinelor călugărești catolice de către comuniști. În anul 1826, mănăstirea avea deja o colecție valoroasă de cărți, care a început să fie adunată pe la începutul secolului al XVIII-lea.

În anii 1950, la Radna mai locuiau doi frați franciscani (P. Placidus-Josef Harnisch și fratele Juvenal). Le-a fost interzis însă să poarte rasa monahală simplă (habitus) de culoare maro. Ultimul franciscan a fost Ernst Harnich, care a activat timp de aproape o jumătate de secol ca guardian și preot-paroh.

După moartea acestuia, în 2003, franciscanii părăsesc Maria-Radna. Parohia și locul de pelerinaj au trecut în păstoria clerului diecezan, iar biblioteca, potrivit practicii franciscane, a fost mutată la Mănăstirea Lărarea (jud. Harghita).

Conventul din Ineu

Mănăstirea franciscană observantă de la Ineu³¹, cu hramul Sf. Fecioară, a fost construită în perioada 1387–1395 de nobilul maghiar Ladislaus Losonczi³². Acesta a murit însă înainte de recunoașterea oficială a ctitoriei sale, demersurile de legalizare ale conventului fiind preluate de fiul său, Stephanus Losonczy. Prima mențiune a mănăstirii datează din anul 1415. Un plan al construcției și informații despre mărimea acestui claustru nu deținem. Trebuie că a fost de o anumită mărime și importanță în zona Crișurilor, fiindcă în anul 1444, aici a avut loc o mare adunare franciscană, la care s-a decis constituirea provinciei maghiare a observanților. Conventul franciscan din Ineu a funcționat vreme de 260 de ani. Conform arhivelor franciscane, în anul 1535 în mănăstire trăiau 17 călugări. Peste 13 ani (1548), adică în anul în care a fost distrusă de protestanți³³, aici se mai găseau un guardian (abatele) și un îngrijitor. Azi locul acestei mănăstiri nu se mai cunoaște.

³⁰ Szabó Gyorgy Piusz, *Ferencrendiek*, în „A Magyar történelemben adalékok a Magyar Ferencrendiek Történetéhez”, Budapest, 1921, p. 99–100; Magyary Pál, *Maria Radna története*, 1902; Martin Ross, *Maria Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, vol. I, Schnell & Steiner, Regensburg, 1998 și Martin Ross, *Maria Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, vol. II, Schnell & Steiner, Regensburg, 2004.

³¹ Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *op. cit.*, pp. 182–183.

³² Comite de Timișoara, ban al Severinului, Croației și Slavoniei.

³³ Karácsonyi János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Budapest 1924, pp. 85–87.

Conventele din Arad

Franciscanii au apărut în Arad la începutul secolului al XVIII-lea. După eliberarea orașului de către armatele austriece (1685), în biserica din vechea cetate a Aradului (zona fabricii Teba) slujbele religioase pentru armată și civilii care trăiau în incintă au fost încredințate preotului franciscan Ferencz Preisler. În anul 1705, această „filială” franciscană a fost ridicată la rang de mănăstire.

Biserica garnizoanei din interiorul cetății, aflată în zona fabricii Teba, a fost demolată, împreună cu cetatea, și reconstruită între 1775–1781, în stil baroc, într-un nou spațiu, (bucla Mureșului), în incinta noii cetăți, adică a fortificației în formă stelară (Vauban). Biserica a fost sfințită la 21 mai 1781, de către Emmerich Christovici (1711–1798), episcop de Cenad, și pusă inițial sub patronajul „Sfântului Iosif.”

Biserica, mănăstirea și „anexele gospodărești” a fost deservite de 11 călugări franciscani. Lăcașul de cult construit în a doua cetate a Aradului a fost foarte asemănător, ca arhitectură, cu biserica de la Maria-Radna (1756–1782), ambele fiind proiectate de același arhitect și construite de aceiași zidari. Amplasată în latura nordică a pieții centrale din cetate, lângă spital, biserica aceasta a fost de altfel una dintre ultimele construcții franciscane, din secolul al XVIII-lea, din Banat.

În timpul Revoluției din 1848, în cetate a rămas un singur călugăr, apoi, după ce lucrurile s-au liniștit, au revenit la mănăstire și alți călugări. Cert este însă că, în ultima perioadă a existenței mănăstirii, mai rămăseseră doar patru călugări, dar nici ei nu mai locuiau în mănăstire. Au părăsit-o definitiv în 1861, iar în anul următor aceasta a fost desființată³⁴.

În paralel cu activitatea franciscană din cetate, de populația catolică din oraș s-au ocupat, încă de la eliberarea orașului de sub ocupația turcească, minorități conventuali.

Inițiatorul conventului minorit a fost călugărul bavarez, Camilus Höfflich, preotul husarilor din Lichtenstein, care, după ce s-a stabilit în Arad, în „cartierul german” (Deutsche Stadt), a ridicat o capelă și și-a amenajat o locuință³⁵. În scurtă vreme, în vecinătatea capelei a fost construită mănăstirea, care a ținut de Csanád adică de Custodia S. Francisci³⁶.

³⁴ Cea mai mare parte a cărților au ajuns la Budapesta.

³⁵ După numai câțiva ani, în timpul războiului de eliberare națională condus de principele Rákóczi, capela și reședința au fost distruse. În locul lor a fost ridicată o primă biserică, folosită până în 1751, după care s-a construit o biserică nouă, închinată „Sf. Anton de Padova”.

³⁶ Michael Knaisz de Miskoltz, *Chronologo-provinciale ordinis fratrum minorum S. Francisci conventualium Provinciae et Transylvaniae*, Posonii, 1803, p. 315.

Sub îndrumarea minoriților din oraș, lângă biserica ridicată în anul 1702, a funcționat în secolul al XVIII-lea o școală latină (micul gimnaziu latin) care a fost transformată în 1845 în liceu. A activat în această formă până în anul 1873, când a fost preluat de stat și s-a mutat într-o altă clădire³⁷.

Datorită acestei împărțiri a zonei de influență, în oraș a existat o îndelungată dispută, între franciscanii negrii și minorii conventuali („franciscanii maro”), care s-a încheiat în favoarea celor din urmă³⁸.

Erudiție și instrucție franciscană

Așa cum am afirmat încă de la început, prezența franciscană în aceste teritorii a însemnat o infuzie de cultură occidentală prin carte, fiindcă franciscanii din ambele ordine au fost persoane instruite, cu o bună pregătire teologică dar și cu anumite deschideri culturale. În fiecare provincie a fost organizată câte o școală superioară (studium generale), precum cea menționată la Lipova în secolul al XIV-lea, în care au predat lectori cu pregătire universitară³⁹.

Interesul franciscanilor pentru carte a făcut ca, încă de la început, în toate mănăstirile să se copieze cărți și să se amenajeze biblioteci.

Primele cărțile, pe care le-au adus cu ei în această mișcare misionară spre răsărit, au fost diferite codice în limba latină, conținând „conciones, sermones, predicationes, homiliae și orationes”. Multiplicarea lor în scriptoriile mănăstirilor a fost în acea vreme o practică curentă, ea intrând în activitățile cotidiene ale călugărilor. Din secolul al XVI-lea, la aceste manuscrise, s-au adăugat tipăriturile vremii, provincialul având sarcina de a se îngriji de creșterea bibliotecilor mănăstirești, prin procurarea de cărți, inventarierea și păstarea lor⁴⁰.

Asistăm prin urmare în epocă la o infuzie de cărți⁴¹, menită să producă niște „fratricelli” erudiți, în genul lui „homo europaeus”, la care se referă Victor Neumann în cartea sa⁴².

Încercarea de reconstituire a fenomenului lecturii în mănăstirile franciscane din Regatul maghiar și în Transilvania, se dovedește azi, în bună parte, una dificilă, fiindcă vorbim de fapt despre un mare număr de titluri, de

³⁷ În a doua jumătate a secolului al XIX-lea a devenit Gimnaziul Superior Regal (Aradi Királyi Főgymnasium).

³⁸ Lakatos Otto, *Arad története*, II, Arad, 1881, p. 46.

³⁹ Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971, p. 335 apud Jakó Zsigmund, *op. cit.*, p. 21.

⁴⁰ Cărțile nu puteau fi împrumutate. Vezi Jakó Zsigmund, *op. cit.*, p. 23.

⁴¹ Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1968, pp. 180–185.

⁴² Victor Neumann, *Tentația lui homo-europaeus*, Editura Științifică, București, 1991.

ani de apariție, de officine tipografice ale unor cărți care au avut proprietari temporari („ad simplice usum”) și despre niște biblioteci călătore.

În această situație vom încerca să creionăm universul lecturilor franciscane din secolul al XVIII-lea, preferințele tematice și de limbă, prin consemnarea unor tipărituri, valoroase prin vechime și subiect, care au aparținut cândva bibliotecilor minorităților conventuali din Arad și Mănăstirea Maria Radna⁴³.

Conform inventarelor, biblioteca din Arad a deținut 3400 de volume⁴⁴, depozitate în 2 săli, la parterul mănăstirii⁴⁵ iar biblioteca de la Maria Radna a avut 6263 de volume⁴⁶. Ca mod de organizare, biblioteca conventualilor din Arad a fost organizată pe XVI secțiuni: predici în limba maghiară (I), predici în limba latină (II), teologie (III–V), istorie și geografie (VI–VII), predici în limba germană (VIII–IX), pastorație teoretică și practică (X), drept (XI), manuale (XII–XIII), diverse (XIV), registre (XV), scrisori oficiale (XVI)⁴⁷.

Comparativ, la Mănăstirea Maria Radna, cărțile din bibliotecă au fost împărțite în 26 de domenii sau facultas⁴⁸, iar volumele au fost scrise în registru alfabetic, conform rubricaturii recomandată de regulamentul franciscan din 1628⁴⁹.

Acumulările de carte, care au început, în ambele cazuri, din secolul al XVIII-lea, s-au produs, așa cum am menționat deja, prin mișcarea călugărilor și prin obiceiul ordinului franciscan de a da mai departe, la mănăstirea cea mai apropiată, dublurile și cărțile care au aparținut unor mănăstiri desființate.

Examinând ștampilele și însemnările scrise pe cărți, constatăm că aceste tipărituri au ajuns în județul Arad din Slovacia, Ungaria, Transilvania și Banat.

Fondul minorit din Arad

Dacă ne referim la biblioteca minorită din Arad⁵⁰, un important număr de cărți prezintă doar mențiunea „Conventus Aradiensis O.M.C. Bibliotheca”,

⁴³ Cercetarea propriu-zisă a cărților a avut loc în anii 1979 (Biblioteca Județeană Arad) și 1985 (Biblioteca Mănăstirii Maria Radna).

⁴⁴ ***, *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad*, Arad, 2006, p. 19.

⁴⁵ Lakatos, *op. cit.*, III, pp. 118–119.

⁴⁶ Catalogus hunc Bibliothecae Conventus Maria Radnensis occasione Visitationis Generalis die 13 iulii a 1909 asservatae revisum, subscrisit: Adm. Rev. P. Isidorus Ozorai.

⁴⁷ ***, *Momente din istoria lecturii publice*, p. 19.

⁴⁸ Apologeticae, Archeologie, Asceticus, Biblicae, Canticae, Cateheticae, Conciones, Dictionarii, Educationes, Földrajz, Grammaticae, Historiae, Ius, Libri praecum, Lyturgicae, Mariologicae, Medicinae, Monasterii, Naturalisticae, Pastoralae, Philosiphiae, Poema, Regény, Rhetoricae, Természet, Theologiae.

⁴⁹ Registrul prezintă următoarea rubricatură: titulus operis, autor operis, ex qua anno, cuius ordinis, numerus: pars, linea, numerus current.

⁵⁰ Cărțile se păstrează azi la Biblioteca Județeană Arad (Fond patrimoniu), iar inventarul bibliotecii conventului de la Prešov la Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale.

scrisă de mână, fără indicii de circulație anterioară a exemplarului. Multe dintre acestea sunt cărți de istorie, de geografie, de științele naturii, juridice etc., care furnizează, celor ce le citesc, informații legate de aceste teritorii. Consemnăm pentru exemplificare, ediția I dintr-o istorie a națiunii turcești intitulată *Neuwe Chronica türckischer Nation: von Türcken selbst beschrieben*, (Franckfurt am Mayn, 1590)⁵¹, ediția I din *Rerum hungaricarum scriptores varii*, culegere făcută de istoricul Jaques Bongars⁵², *Mores, leges, et ritus omnium gentium*⁵³, o carte cu conținut geografic, care prezintă obiceiuri și maniere ale diferitelor popoare, *Flagellum iudaeorum*, (Praha, 1604), o carte de polemici între evrei și creștini, *Politicorum libri VII* (Francofurti, 1628) de Georg Schönborner, *De reliquis animalibus exanguibus libri quatuor* (Bononiae, 1642) scrisă de filosoful și medicul bolognez Ulise Aldrovandi, *Theatrum historicum exhibens memoriae juvandae* (Ienae, 1656) de Wilhelm Stratemann, *Gnomonica universalis, sive praxis amplissima geometricae describendi horologia solaria* (Ulmae, Typis & sumtibus Matthaei Wagner, 1679) de Johann Peterson Stengel, un volum din *Historia della perdita e riacquisto della Spagna occupata da mori* (Venetia, appresso li Guerigli, 1683) de Bartolomeo de Rogatis sau *Arithmeticus practicus utilitati publicae* (Tyrnaviae, 1697) etc.

Alte volume au aparținut anterior Mănăstririlor Eperjes (Prešov) și Vimpač, desființate de către împăratul Iosif al II-lea⁵⁴.

Dintre cărțile aduse de la conventul din Eperies⁵⁵ menționăm primul volum din cartea lui Martin Luther, *Opera omnia* (Jena, 1556)⁵⁶, o lucrare de medicină scrisă de Johannes Iacob Wecker⁵⁷, intitulată *Antidotarium speciale* (Basel, 1602)⁵⁸, o *Biblia sacra* (Antverpiae, 1603, ex offic. Plantiniana)⁵⁹, o scriere a franciscanului Joannes Baptista Gor, *Quadragesimalis în sacrosanctae evangelia*, (Venetiis, 1612), o traducere în limba maghiară a cărții iezuitului Petrus Canisius, intitulată *Keresztien Tudomanyak* (Viena, 1617), cartea lui

⁵¹ Autorul cărții este Johannes Gaudier genannt Spiegel von Strependorf (n.? – m. 1579)

⁵² Jacques Bongars, *Rerum Hungaricarum scriptores varii*, (Francofurti, apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, 1600).

⁵³ Joannes Boemus, Damiano de Góis, Joseph Juste Scaliger, *Mores, leges et ritus omnium gentium* (Geneva, Apud I. Tornaesium, 1604).

⁵⁴ ***, *Momente din istoria lecturii publice*, p. 18–19.

⁵⁵ În anul 1779, conform unei însemnări manuscrise de pe foaia de titlu, cartea se găsea la Venerabilul Convent al minorităților conventuali din Eperjes.

⁵⁶ Inscrise în catalogul bibliotecii conventului în anul 1719.

⁵⁷ Johannes Jacob Wecker (Basel, 1528–1586).

⁵⁸ Titlul complet *Antidotarium speciale* ex opt. authorum tam veterum quàm recentiorum scriptis fideliter & methodicè à Joan. Jacobo Weckero Basiliense congestum & dispositum.

⁵⁹ Tipăritura a apărut în renumita officină Plantin din Anver.

Ioannis Duns Scoti, *Opera omnia*, (Lugduni, 1639)⁶⁰, *Rituale sacramentorum ad alium ecclesiae caeremoniarum ex Rituali Romano atque ex rituali Synodi Provincialis Petricoviensis depromptum*, I–II (Caracovia, 1647) și cartea lui Simon Stanislau Makowski, *Explanatio Decalogi* (Cracoviae, Apud A. Gorecki, 1682). Alte cărți din acest fond, tipărite în secolul al XVII-lea la Cracovia și Poznan, în limba poloneză, au fost cumpărate de călugării franciscani polonezi precum Seraphim Osztrowsky sau Ignatius Pawluskiewicz⁶¹.

În sfârșit, în biblioteca conventului din Arad, pe lângă cărțile din Eperjes și Wimpassing, găsim și cărți care, în secolul al XVIII-lea, au aparținut pentru o vreme conventelor din Miskolc, Pesta, Șumleul Silvaniei sau Canta⁶². De pildă, din biblioteca conventul de la Pesta, provine lucrarea cu conținut politic a lui Majoli, intitulată *Dierum Canicularium* tomi VII (Offenbach/Viena, 1691), iar din Șimleul Silvaniei o carte, scrisă de Horatius Tursellin, ce trata istoria „de la origini până în anul 1656”⁶³.

Urmărind proprietarii temporari ai unor volume, am identificat în biblioteca mănăstirii din Arad, un exemplar din *Litterae provinciales* (Coloniae/Köln, 1658)⁶⁴, care i-a aparținut părintelui profesor Ernest Gruber și un alt exemplar din lucrarea de chimie *Chymische Wercke*⁶⁵, care în 1747 se afla „ad usum F. Christiani M. Felder”. Pe un volum, de *Sermones*⁶⁶ regăsim însemnarea specifică franciscanilor „*Ex libris patris Bernardi Bihoza ad simplicem usum*” iar pe forzațul unei istorii a lui Cornelius Tacitus din 1637, ex libris-ul părintelui Fabian Buznak.

Trecând la volumele venite de la minoriții conventuali din Canta, descoperim aceeași diversitate tematică (teologie, lucrări literare, istorii sau cărți de știință).

O bună parte din exemplare prezintă doar ex librisul manuscris al conventului și anul 1812.

⁶⁰ In folio mare, cartea editată de Laurentio Durand prezintă un ex librisul lui Daniel Comparius, membru al conventului din Eperjes.

⁶¹ Cartea din proprietatea sa se intitula *Kazania Dwoiakie Na Niedziele Calego Rokv: Teraz świeżo... napisane y wydane / Przez X. Franciszka Rychłowskiego, Zakonu Franciszka Świętego Reformata* de Franciszek Rychłowski.

⁶² Convent din Transilvania pe care nu am reușit să îl localizăm.

⁶³ Horatii Tursellini, *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1656. Epitome Librii XII*, (Lugduni, 1660).

⁶⁴ Scrisă de matematicianul, teologul și moralistul francez Blaise Pascal, care semna cu pseudonimul Ludovicus Montaltius și tradusă din franceză în latină de Pierre Nicole ce semna cu pseudonimul Willemus Wendrockius.

⁶⁵ Nicolaus Flamellius/ Nicolas Flamen, *Chymische Wercke* (Hamburg, 1681).

⁶⁶ *Sermones aurei funebris* (Herbipoli, Typis Volmerianis, 1627).

Menționăm, între acestea, cartea *Via regia ad omnes scientias et artes* (Norimbergae, 1691) scrisă de Caspar Knitelli, un volum cu portretele împăraților romani, desenate, după monede, de Hubertus Goltzius⁶⁷, *Viața umanistului Thomas Moré*⁶⁸, *Virtus coronata divi Ladislai I. Hungariae Regis* (Viennae, 1693) scrisă de Ignatius Franciscus Xaverius Cetto, un miscellaneu conținând diferite științe ce-l are ca autor pe iezuitul Martinus Szent-Ivány⁶⁹, care, până în 1764, i-a aparținut lui Samuel Felysegl, *Tripartitul lui Werböczí*⁷⁰, deținut în 1695 de franciscanul Palffi, *Antologia poezilor ilustrii*, scoasă de Octavian Mirandulla deținută de Ioan Zalnsky, *Guida geografica overo compendiosa descrittione del globo terreno* (Torino, 1672), Jean de Backer, *Flores Flavissae et elegantiae poeticae* (Coloniae Agrippinae 1652), *Poesis dramatica Nicolai Avancini*, (Viennae Austriae, 1655) etc. Un exemplar rar din acest fond este și *Novum lumen chemicum* din 1653.

Așa cum am menționat deja, cea mai mare parte din cărți au ajuns în perioada comunistă la Biblioteca Județeană Arad, unde se găsesc și azi în fondul de patrimoniu.

Biblioteca franciscană de la Maria-Radna

La o privire globală, și în cazul acestei biblioteci este evidentă marea diversitate a cărților.

Opțiunile bibliotecarelor, care se succed în timp, nu s-au limitat la literatură patristică, la lucrările marilor doctori ai bisericii catolice sau ale autorilor considerați somități în materie de contrareformă, predici, regulamente ale ordinului, decrete papale. Interesul lor se întinde spre domenii ce corespund, prin subiecte, celor patru arte liberale predate în școlile mănăstirești: gramatici latine, texte din poezii și prozatorii greci și latini, lucrări de retorică și logică. La acestea se vor adăuga materiile introduse de iezuiți în secolul al XVIII-lea, în gimnaziile catolice și în Colegiile Societății lui Isus: filozofie, elemente de morală, istorie, matematică, noțiuni de fizică, geometrie, geografie, lucrări juridice, de medicină și științele naturii.

În plus, la finele veacului al XVIII-lea, prin armătura rigidă a catolicismului, în rafturile bibliotecii de la Maria Radna a pătruns și ceva din spiritul luminilor.

Enciclopedismul veacului, curiozitatea intelectualului, noile disponibilități pentru știință, nevoia de erudiție care motivează achizițiile aristocrației vremii par să funcționeze și în cazul acestei biblioteci franciscane.

⁶⁷ *Icones imperatorum romanorum ex priscis numismatibus ad vium delineatae et brevi narratione historice illustratae* per Hubertum Goltzium (Antverpiae, 1645).

⁶⁸ *Vita Thome Mori Angliae Cancelarii*, authore Thoma Stapletono (Grecii, 1689).

⁶⁹ *Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea in tres partes divisa* (Tyrnavia, 1691).

⁷⁰ *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni hungariae* (Vienae, 1581).

Urmărind titlurile totul pare să intereseze, de la tratate de știință, bibliografii și lucrări datorate marilor umaniști, istoriile antice, memorii politice sau însemnări ale unor evenimente contemporane, literatura antică, scrieri orientale, până la primele romane, care încep să apară acum.

Desigur, pare greu de acceptat ca, în economia acestei biblioteci franciscane, o carte precum *Summa theologica* a lui Thoma d'Aquino, lucrare considerată drept sinteza gândirii medievale, să prezinte același interes cu scrierile lui Fenelon, Voltaire, Kant sau Newton, care tocmai intrau în conștiința Europei.

Și totuși a existat cu siguranță o tendință de deschidere, fiindcă este greu de crezut că s-au putut aduna în rafturi atâtea cărți, multe interzise de fapt lecturii.

Prin urmare, trebuie să admitem că în interiorul ordinului a funcționat un fel de autodidacticism de tip iluminist, care explică adunarea la un loc a unor reviste, cărți de horticultură, manuale de numismatică, gramatici pentru uzul doamnelor, ghiduri de conduită pentru nobili, dicționare pentru voiajori, descrieri geografice, etc.

O parte din cărțile de la Maria Radna abundă de informații despre Țările Române. Prezența lor le îngăduia acestor misionari străini să cunoască, să se familiarizeze cu cultura, tradițiile, mentalitatea oamenilor în mijlocul cărora trăiau.

Acceptând că orice cititor își are preferințele sale, vom efectua în continuare un examen statistic al cărților din biblioteca de la Maria Radna, în funcție de limbile în care au fost redactate și tipărite, pentru a cunoaște disponibilitățile lingvistice ale franciscanilor.

Preponderența o dețin, cum era de așteptat, cărțile în limba latină. Acestora le urmează, în ordinea frecvenței, cărțile în limba germană, franceză, italiană, maghiară și română.

Sub aspect cronologic, cărțile ajunse la Radna acoperă întreaga istorie a tiparului european, de la incunabule și postincunabule până la cartea modernă. Edițiile rare, adeseori produse de edituri olandeze reformate, stau alături de producțiile curente ale unor tipărituri modeste.

De asemenea, o mențiune este necesară și referitor la dimensiunea cărților. În bibliotecă s-au adunat la un loc cărți în folio mare, greu de manevrat din cauza dimensiunii, cu ediții liliput, menite să încapă în buzunarele sutanei.

În ceea ce privește frecvența pe secolele în care au fost produse, din secolul al XV-lea, am identificat trei exemplare (incunabule), din secolul al XVI-lea 23 exemplare, iar din secolul al XVII-lea 148 exemplare. Vechimea lor nu are însă legătură cu bibliofilia, fiindcă au ajuns mai târziu, pe căile obișnuite ordinului.

Dacă avem în vedere că în trecut a existat o specializare a officinelor tipografice pe anumite subiecte putem să urmărim țările și orașele aflate în

„topul” interesului. Tradiția mănăstirii spune că primii misionari, care erau bosniaci, au adus cu ei carte italiană.

Există o logică în această poveste și anume aceea că Sf. Francisc însuși a fost italian iar patria franciscanismului a fost Italia. În plus mai există amănuntul icoanei făcătoare de minuni (o gravură) produsă tot într-o tipografie din Italia.

Totuși, pentru cărțile produse în secolele XV–XVI, zona de interes a fost disputată de Franța, Italia și Elveția, ca din secolul al XVII-lea locul acestor țări să fie preluat de Germania, o țară reformată, care tipărea de toate.

Un veac mai târziu imaginea de ansamblu a cărților intrate în fondul bibliotecii se modifică din nou, producția tipografică din țările vestice fiind înlocuită în achiziții, treptat, cu cea de proveniență central-europeană.

Examinând statistic întregul fond de carte de la Maria-Radna, obținem în procente, frecvența pe țări producătoare: Germania 33,4%, Italia 21,4%, Austria 10,5%, Cehoslovacia 10,4%, Ungaria 7%, Elveția 2,5%, Franța 1,75%, Transilvania 1,4%, Iugoslavia 1,66%, Polonia 0,75%, Belgia 0,4%, Olanda 0,39%, Danemarca 0,2%.

Această statistică, chiar relativă, indică ierarhia surselor de aprovizionare ale ordinului pe durată lungă.

În sfârșit, ultimul aspect asupra căruia dorim să revenim este cel privind circulația cărților, în funcție de care se poate stabili modul de difuzare în timp și spațiu al ideilor vehiculate de tipărituri, statutul social și pregătirea intelectuală a receptorilor, în cazul acesta călugări provenind din diverse straturi sociale, programele culturale ale acestor instituții eccleziastice.

Așa cum am menționat deja, potrivit regulamentului franciscan de funcționare al bibliotecii, cea mai mare parte din fondul actual de carte s-a constituit din transferuri ale dubletelor deținute de celelalte convente ale provinciei.

Obligativitatea bibliotecarului de a consemna pe carte mănăstirea căreia îi aparține, înlesnește și în cazul bibliotecii de la Maria Radna reconstituirea vechilor trasee, apartenența temporară la fonduri de carte azi dispărute sau dezmembrate și chiar regăsirea unor exemplare, înscrise în vechi inventare mănăstirești din alte ținuturi, considerate de multă vreme pierdute.

Astfel din biblioteca conventului arădean, am identificat la Radna un exemplar rar de *Litanii*, tipărit în 1621 de Officina Plantin din Anvers.

Primul posesor, un laic, leagă în anul 1630 cartea, punându-și pe legătură blazonul și inițialele. De la acesta, exemplarul ajunge, un veac mai târziu, la un oarecare Francisc Kovard, ca din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea să figureze deja în posesia conventului din Arad.

Din biblioteca aceluiași convent arădean ajunge la Radna și o ediție venețiană de *Concordanțe biblice*.

Două volume de teologie provin, potrivit însemnărilor, din conventul timișorean. Primul volum, folosit până în 1751 de călugărul franciscan Marianus Maijer, are consemnat pe pagina de titlu numele vechii provincii franciscane Bosna-Argentina, de care aparținuseră inițial conventele din vestul României. Celălalt exemplar, datorat Școlii lui Duns Scott a făcut parte, pentru o vreme, dintre cărțile utilizate de un oarecare Albertus din Buda, semnat pe un număr mai mare de cărți din fondul de la Radna. Conventului timișorean îi este dăruit însă nu de Albertus, ci de un alt deținător temporar, Chrisostom Rapold.

Lucrarea lui Christoph Peichich, *Speculum varietatis inter orientalem et occidentalem ecclesias*, provine de la Conventul din Caransebeș, iar exemplarul venețian din 1719 de *Concordanțe biblice* de la Conventul orașului Deva.

Alte exemplare străbat distanțe mai mari fiind transferate la Radna de la Buda și Zombor.

Un important număr de cărți provin de la emigranții bulgari catolici așezați în Banat la Vinga și Beșenova (azi Dudești). Orașul Teresiopolis, cum s-a numit Vinga, în care s-au așezat în anul 1741 bulgarii, a devenit reședință franciscană.

Pentru alcătuirea bibliotecii de la Vinga, la care o contribuție deosebită au avut Ambrosius Bogdanovich, Erasmus Ester, Paul Pyarkin, Erasmus Bellan, pe lângă cărțile aduse la emigrație, s-au făcut achiziții la Viena, Casovia și Buda.

Biblioteca rezidenței din Vinga a fost transferată la Radna integral la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Alături de aceste transferuri, în biblioteca mănăstirii franciscane de la Radna ajung ocazional cărți aparținând Colegiul catolic din Zagreb, o bibliotecă franciscană vieneză, bisericile catolice din Ineu, Kalocza și Sternberg (Moravia), rezidența călugărilor trinitarieni din Belgrad.

Un volum de *Comentaria in Pentateuchum Mosis*, tipărit în anul 1623, a aparținut în anul 1656 bibliotecii mănăstirii augustine din Klosterneuburg (Austria), desființată în secolul al XVIII-lea, iar *Biblia* de la Lyon din 1522, Conventului augustin „Sfântul Mormânt”. Localitatea nu este precizată.

Așa cum am arătat deja în cazul conventului din Arad, și bibliotecii mănăstirii din Radna îi revin și cărțile primite în dar și folosite, temporar, de diferiții membri ai ordinului.

Aceste donații particulare succesive între persoane, purtând specificația franciscană „ad simplicem usum”, se fac de asemenea într-un spațiu larg central european, contribuind alături de achizițiile făcute de custodele mănăstirii și de transferuri, o altă modalitate de circulație a informației în sistemul de instruire franciscan.

Ioseph Prendl din Győr dăruiește un volum de Predici funebre lui Schneider din Cenad. Un alt exemplar de predici, datând din 1692 trece pe rând în posesia lui Casimir Kraus, Franciscus Gomilovich, Sebastian Kiss, ca să ajungă în anul 1752 la Ignatius Barbás din Eger. Un volum din opera poetului latin Ovidiu, consemnat în anul 1781 printre cărțile lui Ioannes Szalagyi, la acea dată bolnav, îi revine, după moartea acestuia, lui Ioseph Barbélyi. O gramatică italiană din 1649 este consemnată în secolul al XVIII-lea în folosința lui Michael Nicovich, o biblie germană în folosința lui Honorius Csadovaz.

Majoritatea acestor posesori temporari sunt absolvenți de gimnazii și colegii, având o pregătire umanistă. Ceilalți sunt fie studenți, obligați ca novici să-și aducă în mănăstire cărțile proprii, fie lectori la Școlile superioare ale ordinului, care sprijină prin donații sporirea fondurilor acestor biblioteci.

Cititorii, în cazul acesta franciscanii, au lăsat numeroase însemnări pe marginea filelor cu observații la text.

Această cultură acumulată în ani, datorită lecturilor din cele mai diverse, nu va rămâne nevalorificată. Ori de câte ori vor avea ocazia, ei vor transmite o parte din cunoștințe interlocutorilor, fiindcă una dintre caracteristicile veacului al XVIII-lea a fost tocmai aspirația de ridicare a norodului prin instrucție.

Revenind la cele două biblioteci, de la Arad și de la Radna, putem să conchidem în final că, prin regulamentele de funcționare, ele au aparținut unui tip de cultură medievală, anacronică, din care au reușit să se salveze prin conținutul informațional.

Această deschidere ne îngăduie să vorbim, referindu-ne la fondurile de carte de la Arad și Maria Radna, despre biblioteci ce prezintă toate caracteristicile veacului luminilor, dovedindu-se capabile să impună receptorilor din această parte de lume o anumită atmosferă culturală cu rol modelator.

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale și speciale

Achim, Viorel, *Banatul în Evul Mediu*, Editura Albatros, București, 2000.

Constantinescu, Radu, *Gerard de Cenad – un scriitor al anului 1000*, în „Gerard de Cenad. Armonia lumii”, Editura Meridiane, București, 1984.

Defta, Adrian Dragoș, *Cistercienii*, Editura Galaxia Gutenberg, 2013.

Dijk Van, Willibrord-Christian, *Spiritul franciscan de-a lungul secolelor*, în „Francisc de Assisi. Un început și ce rămâne din el”, Colecția Revistei „Arca”, Arad, 1991.

Dugonics, András, *Radnai történetek*, Szeged, 1810.

- Engel, Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale, 895–1526*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006.
- Fábián Gábor, *Arad Vármegye leirása*, I, Buda, 1835.
- Gerard de Cenad, *Armonia lumii*, Editura Meridiane, București, 1984.
- Hațegan, Ioan, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de Jos. Comunități, populație și habitat într-un spațiu de interferențe culturale*, Editura DPP Davis Press Print, Editura Banatul, Timișoara, 2020.
- Hopârtean, Corina, *Ordinul Sf. Paul Eremitul, în interiorul granițelor Regatului maghiar, în „Transilvania”*, 3–4, Sibiu, 2015.
- Jako Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, Editura Kriterion, București, 1977.
- Karácsonyi, János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Budapest, 1924.
- Lakatos, Otto, *Arad története/Istoria Aradului, II*, Arad, 1881.
- Lendvai, Paul, *Ungurii*, Editura Humanitas, București, 2010.
- Magyary, Pál, *Maria Radna története*, 1902.
- Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budaest, 1971.
- Márki, Sándor, *Arad megye és Arad szab. kir. város története*, I, II, Arad, 1892, 1895.
- ***, *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad*, Arad, 2006.
- Ross, Martin, *Maria Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, vol. I, Schnell & Steiner, Regensburg, 1998.
- Ross, Martin, *Maria Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, vol. II, Schnell & Steiner, Regensburg, 2004.
- Rotzetter, Anton, *Francisc de Assisi. Viața – programul de viață – experiențe*, în „Francisc de Assisi. Un început și ce rămâne din el”, Colecția Revistei „Arca”, Arad, 1991.
- Roz, Alexandru, Kovách, Géza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Editura Universității „Vasile Goldiș Arad”, Arad, 1997.
- Rusu, Adrian Andrei, Hurezan, George Pascu, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000.
- Szabó, Gyorgy Piusz, *Ferencrendiek*, în „A Magyar történelemben adalékok a Magyar Ferencrendiek Történetéhez”, Budapest, 1921.